

Wojciech Wierzbicki
Uniwersytet Gdański
ORCID: 0000-0002-8485-0402

**Paweł Zawora Skabiczewski, *Zegarmistrz świata.
Czas zatrzymany w monetach Hadriana*,
Kraków 2020, ss. 292**

Triumfalny powrót Trajana do stolicy cesarstwa po zwycięskiej kampanii partyjskiej zakończył się przedwcześnie w sierpniu 117 roku n. e. śmiercią imperatora w cylicyjskim mieście Selinunt. Data ta wyznacza symboliczną cezurę w historii całego *Imperium Romanum*. Od momentu uzyskania godności cesarskiej przez kolejnego z Antoninów – Hadriana (*Publius Aelius Hadrianus*) – datować należy kres ekspansywnej polityki największej potęgi ówczesnego świata. Okoliczności przeprowadzenia adopcji, wyniesienia do godności cesarskiej, a także relacje między Trajanem a Hadrianem cały czas są przedmiotem dyskusji wśród historyków. Jedynie dwie kwestie dotyczące okoliczności przejścia władzy przez Hadriana nie podlegają wątpliwości. Po pierwsze w momencie śmierci Trajana, Hadrian – spokrewniony ze zmarłym cesarzem – był jednym z najważniejszych graczy na politycznej arenie Rzymu. Poślubił on wnuczkę siostry Trajana, Sabinę oraz wziął czynny udział w militarnych sukcesach poprzednika przeciwko największemu wrogowi cesarstwa – Królestwu Partyjskiemu. Po drugie, Hadrian cieszył się poparciem cesarzowej Plotyny, której nie sposób odmówić kreatywności i czynnego udziału w życiu politycznym.

Panowanie cesarza Hadriana, przypadające na lata 117-138 roku n.e., znacząco odbiegało od dotychczasowego sposobu rządzenia imperium¹. Najważniejsze wyróżniające jego rządy aspekty dotyczyły charakteru i upodobań samego władcy, przede wszystkim jego zamiłowanie do architektury, kultury hellenńskiej i wojskowości. Na pierwszy plan wysuwa się jednak kontekst podróżniczy, a samego Hadriana często określa się mianem „cesarz – podróżnik” („Hadrian the traveller”²). Należy jednak zaznaczyć, że cesarskie

¹ Więcej o nowatorskim sposobie rządów Hadriana zob. m.in. A.R. Birley, *Hadrian's travels*, [w:] *The Representation and Perception of Roman Imperial Power: Proceedings of the Third Workshop of the International Network Impact of Empire (Roman Empire, C. 200 B.C. - A.D. 476)*, red. J.C. Gieben, Amsterdam 2003, s. 425; D. Kritsotakis, *Hadrian and the Greek East: Imperial policy and communication*, Ohio 2008, s. 67; R. Poignault, *Les voyages de l'empereur Hadrien; des sources antiques à Mémoires d'Hadrien*, [w:] *Nouveaux horizons sur l'espace antique et moderne*, red. M.A. Julia, Bordeaux 2015, s. 89-90; G. Woolf, *Fragments of an emperor's religious policy: The case of Hadrian*, „Arys” 2018, nr 16, s. 56.

² Np. C. Grey, *Hadrian the traveller: motifs and expressions of Roman Imperial Power in the Vita Hadriani*, „História (São Paulo)” 2016, nr 35, s. 1-20.

podróże były wynikiem nie tylko osobistych preferencji czy upodobań Hadriana, lecz również wynikały z potrzeby bezpośredniej, administracyjnej kontroli nad rozległymi obszarami Imperium Romanum.

Pewnego rodzaju próbę przybliżenia czytelnikowi postaci Hadriana stanowi nowa książka Pawła Zawory, która jest poprawioną wersją pierwszego wydania z 2011 roku³. Autor zaprezentował tego władcę i jego rządy przede wszystkim opierając się na materiale numizmatycznym. Choć publikacja ta ma charakter popularnonaukowy (pozbawiona przypisów, zawiera jedynie wykaz katalogów numizmatycznych i bibliografię), to w recenzji należy zwrócić uwagę na kilka kwestii warsztatowych i dyskusyjnych. Przywołane przez autora relacje źródłowe dotyczące Hadriana to przede wszystkim *Historia rzymska* Kasjusza Diona oraz żywot cesarza zawarty w późnoantycznym zbiorze – *Historia Augusta*. W swoich analizach autor przywołał również relacje późnoantycznych brewiarzystów. Ponadto autor skorzystał z *Wędrówek po Helladzie* Pauzania, co wydaje się szczególnie interesujące w kontekście greckich fascynacji i czasu spędzonego przez Hadriana w Achai. Zawora w centrum swoich analiz postawił jednak materiał numizmatyczny, wokół którego zbudował opowieść.

Omawiana książka to kolejny przykład podjętej przez autora interpretacji męnictwa rzymskiego. Wcześniej ukazały się podobne monografie, dotyczące okresu julijsko-klaudyjskiego⁴, flawijskiego⁵ oraz Antoninów (Nerwy, Trajana, Antonina Piusa i Marka Aureliusza)⁶. Pod względem konstrukcyjnym recenzowana książka składa się z kilkunastu krótkich rozdziałów, które w sposób syntetyczny, w niektórych przypadkach zbyt ogólny, prezentują postać Hadriana.

W rozdziale pierwszym (s. 10-12) autor skrótowo zaprezentował metodykę odczytywania i interpretowania starożytnych monet. Prześledził także zmiany w tytulaturze cesarskiej następcy Trajana. W przypadku tego władcy dwie daty mają kluczowe znaczenie. W 124 roku n.e. nastąpiło skrócenie tytulatury – *HADRIANVS AVGVSTVS*, natomiast od 128 r. n. e. na rewersach monet dodano tytuł *Pater Patriae*.

Rozdział trzeci (s. 26-38) został poświęcony problematyce sukcesji w Cesarstwie Rzymskim po śmierci cesarza Trajana. Zawora zwrócił uwagę przede wszystkim na niejasne okoliczności adopcji i początkowy okres panowania Hadriana. Jednocześnie

³ P. Zawora, *Zegarmistrz świata. Czas zatrzymany w monetach Hadriana*, Kraków 2011.

⁴ *Idem*, *Klaudyjską drogą. Imperialne męnictwo rzymskie 14-68*, Kraków 2015; *idem*, *Sfinks. Gry, męnictwo i życie Oktawiana Augusta*, Kraków 2016.

⁵ *Idem*, *Cztery pogrzeby i Wespazjan. Moneta czasu wojny 68/69 AD*, Kraków 2014; *idem*, *Nicponie z Sabinii. Męnictwo rodu Flawiuszy*, Kraków 2016.

⁶ *Idem*, *Imperium w pełnym blasku. Męnictwo Trajana jako kronika jego rządów*, Kraków 2017; *idem*, *Wielki Szu. Moneta Nerwy jako stawka w grze o Złoty Wiek Rzymu*, 2019; *idem*, *Podwieczorek w Lorium. Męnictwo Antonina Piusa, szczyt potęgi czy zaczyn kłeski*, Kraków 2019; *idem*, *Nad Tybrem i Granem. W numizmatycznym poszukiwaniu prawdziwego Marka Aurelego*, Kraków 2019.

podał w wątpliwość podstawę wyniesienia do godności cesarskiej tego władcy. Taka interpretacja wydarzeń koresponduje z opinią Mateusza Byry w monografii dotyczącej wojny partyjskiej Trajana⁷. Bardziej przekonująca wydaje się jednak opinia Juliana Bennetta, dla którego problemu nie stanowił fakt, że w trakcie swoich rządów *Optimus princeps* nie zdecydował się na usynowienie Hadriana. Ponadto Bennett powiązał odwołanie tej decyzji z celowym działaniem Trajana, które miało ostatecznie przyczynić się do zamierzonego wypromowania swojego krewnego⁸. Opinie obydwóch autorów opierają się przede wszystkim na źródłach narracyjnych, w głównej mierze na zbiorze biografii cesarskich *Historia Augusta*, w której to przytoczone zostały dokładne daty adopcji Hadriana – 9 sierpnia 117 roku (SHA *Hadrianus* 4.6) oraz objęcia przez niego władzy – 11 sierpnia 117 roku (SHA *Hadrianus* 4.7). Na złotym aureusie Trajana (RIC II 724a), pochodzącym z końcowego okresu jego panowania, cesarz został przedstawiony w towarzystwie Hadriana, którego legenda na rewersie tytułuje jako: HADRIANO TRAIANO CAESARI. Argument ten jednak nie stanowi podstawy do zakwestionowania przekazu narracyjnego, gdyż wiarygodność wspomnianego numizmatu jest kwestionowana⁹.

W rozdziale dziewiątym (s. 165-191) Zawora podsumował dotychczasowe osiągnięcia Hadriana, skupiając się przede wszystkim na aspekcie podróżniczym. Autor słusznie zwrócił uwagę na fakt, iż w okresie rządów „cesarza – podróżnika” nastąpiła zmiana w sposobie zarządzania cesarstwem: „Ze względu na jego dalekie podróże, którym poświęcił większość swojego życia, Rzymianie mieli niewielkie szanse, by zapamiętać go z dobrej strony, jako zapobiegliwego i drobiazgowego gospodarza, czyli takim, jakim widzieli go mieszkańcy bliższych i dalszych prowincji” (s. 191). Bez wątpienia postać Hadriana cieszyła się ogromną popularnością wśród mieszkańców prowincji. Całokształt programów społecznych, kulturalnych i budowlanych rozpoczętych z inicjatywy princepsa przyczynił się do rozwoju poszczególnych terenów w sposób nieporównywalnie większy, niż to miało miejsce wcześniej. Nie należy jednak zapominać o wpływie Hadriana na rozwój stolicy cesarstwa, na co słusznie zwrócił uwagę autor (s. 59). Według Pawła Zawory prace budowlane podjęte w Rzymie z inicjatywy imperatora miały charakter symboliczny. Podkreślały niejako majestat „centrum świata”, a jednocześnie stanowiły preludium do rozpoczęcia cesarskich peregrinacji.

⁷ M. Byra, *Wojna partyjska Trajana (114-117 r. n.e.): punkt zwrotny w dziejach ekspansjonizmu rzymskiego*, Oświęcim 2019, s. 196.

⁸ J. Bennett, *Trajan Optimus Princeps: życie i czasy*, tłum. M.N. Faszczka, M. Baranowski, Oświęcim 2015, s. 357.

⁹ Ostatnio zob. H. Brandt, *Die Kaiserzeit: Römische Geschichte von Octavian bis Diokletian*, München 2021, s. 324.

W ostatnim rozdziale zatytułowanym *Divus Hadrianus* (s. 234-247) Zawora dokonał próby oceny rządów Hadriana, wychodząc z założenia, iż w opinii współczesnych cesarzowi ludzi, osąd ten był uwarunkowany podziałem na mieszkańców stolicy i prowincji. Autor wskazał w tym miejscu również na sytuację ludności miast, które zmieniły nazwę w trakcie wizytacji cesarza¹⁰. Proces ten miał miejsce przede wszystkim we wschodniej części cesarstwa, w największym stopniu w Kapadocji, Azji i Bitynii. Zawora przychylił się do stwierdzenia, że fascynacja osobą imperatora była związana bezpośrednio z obecnością Hadriana na tych terenach, lecz nie była to trwała więź, co autor argumentował ponowną zmianą nazewnictwa tuż po śmierci princepsa (s. 235). W dalszej części rozdziału zostały przedstawione ślady obecności cesarza w kulturze masowej. W opinii autora ocena postaci Hadriana jest niejednoznaczna. Mimo że powszechnie zalicza się Hadriana w poczet „dobrych władców”, to największy wpływ na tego rodzaju ocenę wywarły „trwałe efekty panowania” (s. 241) postrzegane jako materialne świadectwo dorobku cesarza. „Efekty”, o których pisał Zawora, uzależnione są od kilku czynników, między innymi oceny jego rządów dokonanej z perspektywy ludności żydowskiej, która właśnie wtedy podjęła próbę wyzwolenia się spod władzy rzymskiej. Autor pokusił się o nazwanie cesarza mianem „mimowolnego twórcy dysputy” (s. 242), parafrazując skutki antyrzymskiego powstania Bar-Kochby¹¹.

Książka pod tytułem *Zegarmistrz świata. Czas zatrzymany w monetach Hadriana* wyrasta z numizmatycznych zainteresowań autora. Stąd też na szczególną uwagę zasługują fragmenty poświęcone kwestiom monetarnym. Autor wykazał się znajomością rzymskiego systemu monetarnego, a także przedstawił okoliczności przeprowadzonej za panowania Hadriana reformy (s. 121-123). Dodatkowo Zawora poruszył wątek, który w literaturze przedmiotu nie doczekał się szerszego rozwinięcia, mianowicie kwestię zaopatrywania przemieszczającego się orszaku cesarza. Logistyczne aspekty podróży Hadriana związane były z funkcjonowaniem mennic, zarówno tej w Rzymie, jak i tych w prowincjach (s. 205).

Wartość pracy podnoszą zawarte w niej ilustracje, przedstawiające monety z całego okresu panowania Hadriana. Dodatkowo autor na końcu książki sporządził aneksy, w których szerzej rozwinął wybrane kwestie wcześniej poruszone w zasadniczej części pracy. Z punktu widzenia historyka i dalszych badań naukowych na wyróżnienie zasługują dwa spośród siedmiu dodatków. W aneksie pierwszym (s. 252-254) Za-

¹⁰ W większości przypadków miasta przyjmowały nazwę *Hadrianopolis*, lecz zdarzają się inne formy (*Hadriana*, *Hadriani*, *Hadriane*). Omawiany proces nie dotyczy miast założonych z inicjatywy cesarza. Jak już zostało wspomniane, proces ten był charakterystyczny dla wschodniej części imperium, spośród miast, tytułujących się mianem *Hadrianopolis*, z innych części cesarstwa należy wyróżnić chociażby Kartaginę.

¹¹ Ostatnio zob. Ł. Niesiołowski-Spanò, K. Stebnicka, *Historia Żydów w starożytności: od Thotmesa do Mahometa*, Warszawa 2020, s. 320.

wora zwrócił uwagę na funkcjonowanie systemu monetarnego za rządów Hadriana. Dokonał zestawienia zawartości kruszcu w denarach, wybijanych w poszczególnych okresach władzy cesarza. Interesujący wydaje się wniosek, iż zawartość srebra w monetach obiegowych osiągnęła najmniejszą wartość w roku 118, co należy powiązać z uroczystym powrotem imperatora do stolicy. Natomiast najwyższy procentowy udział zawartości kruszcu w denarach miał miejsce pod koniec życia cesarza. Z kolei w aneksie piątym (s. 270-272) zaprezentowana została seria monet podróźniczych, ze szczególnym uwzględnieniem częstotliwości występowania motywów prowincjonalnych. W postaci tabeli autor sporządził, zgodnie z przyjętym podziałem na cztery podgrupy (przedstawienie prowincji, *adventus*, *restitutor*, *exercitus*), wykaz ikonograficznych przedstawień monetarnych, z jednoczesnym wyszczególnieniem nominałów. W ten sposób zredagowana tabela daje zróżnicowany obraz całej serii monet regionalnych i może stanowić punkt wyjścia do dalszych badań. Posłużyła ona także autorowi do prześledzenia poszczególnych etapów cesarskiego itinerarium w rozdziale piątym (s. 67-105) oraz siódmym (s. 126-156). Brakującym elementem aneksu jest pominięcie monety przedstawiającej Hadriana jako odnowiciela Libii (RIC II, Hadrian nr 958), która stanowi jednocześnie jedyne, choć niewystarczające potwierdzenie obecności cesarza w tej prowincji¹².

W opinii autora jego publikacja ma charakter gawędy o mennictwie Hadriana (s. 8), stąd też ogólnikowe potraktowanie niektórych fragmentów życiorysu cesarza. Nie stanowi to jednak wady całej pracy, gdyż autorowi zależało na ujęciu tych zagadnień w mniej naukowej, atrakcyjnej dla czytelnika formie. Pozytywną ocenę recenzowanej pracy nieco umniejszają błędy merytoryczne, dotyczące datowania emisji tak zwanej „serii monet podróźniczych” (s. 68). Zawora jako datę emisji wspomnianej serii monetarnej przyjął okres między 130 a 133 roku n.e. Powołując się na argumentację zaproponowaną przez P.L. Stracka¹³, za datę wprowadzenia do obiegu wspomnianych monet należy uznać okres nie wcześniejszy niż ostateczny powrót cesarza ze wschodnich prowincji¹⁴. Ponadto, mając na uwadze, iż celem autora nie było szczegółowe odtworzenie peregrynacji Hadriana, niektóre uwagi mają zbyt ogólny i kolokwialny charakter, jak chociażby stwierdzenie: „Zakończywszy przegląd hiszpańskich municypów uznał, że odnowienie prowincji zostało dokonane i odpłynął latem na Wschód,

¹² Więcej informacji na temat serii monet podróźniczych cesarza Hadriana w swojej rozprawie habilitacyjnej zawarła Agata Aleksandra Kluczek. A.A. Kluczek, *VINDIQUE VICTORES. Wizja rzymskiego władztwa nad światem w mennictwie złotego wieku Antoninów i doby kryzysu III wieku – studium porównawcze*, Katowice 2009, s. 52-61.

¹³ P.L. Strack, *Die Reichsprägung zur Zeit des Hadrian*, Stuttgart 1933, s. 139.

¹⁴ Ustalenie daty powrotu Hadriana z drugiej wielkiej podróży jest trudne ze względu na brak źródeł potwierdzających obecność cesarza w okresie między opuszczeniem Macedonii a powrotem do Rzymu.

aby zażegnać zagrożenie wojną z Partami” (s. 85). W tym przypadku autor dokonał niepotrzebnej nadinterpretacji, jakby decyzja o opuszczeniu zachodnich prowincji była zaplanowaną działalnością cesarza. Pominięta została również problematyka cesarskich podróży, czyli zaprezentowanie również zagadnień kontrowersyjnych, niejasnych oraz wskazanie na niedostatek materiału źródłowego dla całościowego ujęcia tematu.

Zawora nie podejmuje w swojej książce próby głębszej analizy źródeł narracyjnych. Przytaczane przez niego passusy często są wyłącznie wtrąceniami, pozostawionymi bez komentarza. Ponadto autor nie przytacza w tekście prac, które później wymienia w bibliografii, która zawiera luki. Spośród cytowanej przez autora literatury przedmiotu zastanawiające wydaje się cytowanie fragmentów XIX-wiecznego opracowania Kazimierza Morawskiego¹⁵ dotyczącego Tyberiusza i Hadriana i pominięcie znakomitej pracy historyka prawa rzymskiego Teodora Dydyńskiego¹⁶, również pochodzącej z końca XIX wieku.

W niniejszej recenzji zostały omówione wyłącznie niektóre z zaprezentowanych przez autora rozdziałów, lecz wybór ten warunkowany był potrzebą zwrócenia uwagi na najistotniejsze fragmenty publikacji. W trakcie lektury recenzowanej książki na pierwszy plan wysuwają się numizmatyczne zainteresowania autora, znajomość katalogów monetarnych i umiejętność zastosowania monet jako źródła historycznego. Narracja autora jest prosta w odbiorze, a także, co ważne, obejmuje szerszą perspektywę wydarzeń. Od początku do końca Zawora sukcesywnie trzymał się przyjętego sposobu pisanie i konsekwentnie argumentował swoje tezy materiałem numizmatycznym. Pozytywnie ocenić należy wykonaną przez autora kwerendę źródłową, a także materiały stanowiące uzupełnienie zasadniczej części pracy, zamieszczone na końcu książki. Recenzowana praca spełnia swoje główne założenie, popularyzuje wiedzę, a jednocześnie zawiera odniesienia do *stricto* fachowych informacji, przede wszystkim z zakresu numizmatyki Cesarstwa Rzymskiego. Mimo to recenzowana praca, oparta w głównej mierze na powierzchownym omówieniu tematyki, ma charakter referencyjny.

Bibliografia

- Bennett J., *Trajan Optimus Princeps: życie i czasy*, tłum. M.N. Faszczka, M. Baranowski, Oświęcim 2015.
Birley A.R., *Hadrian's travels*, [w:] *The Representation and Perception of Roman Imperial Power: Proceedings of the Third Workshop of the International Network Impact of Empire (Roman Empire, C. 200 B.C.-A.D. 476)*, red. J.C. Gieben, Amsterdam 2003, s. 25-41.
Brandt H., *Die Kaiserzeit: Römische Geschichte von Octavian bis Diokletian*, München 2021.
Byra M., *Wojna partyjska Trajana (114-117 r. n. e.): punkt zwrotny w dziejach ekspansjonizmu rzymskiego*, Oświęcim 2019.

¹⁵ K. Morawski, *Dwaj cesarze rzymscy Tyberiusz i Hadrian*, Kraków 1893.

¹⁶ T. Dydyński, *Cesarz Hadrian: studium historyczno-prawne*, Warszawa 1899.

- Dydyński T., *Cesarz Hadryan: studyum historyczno-prawne*, Warszawa 1899.
- Grey C., *Hadrian the traveller: motifs and expressions of Roman Imperial Power in the Vita Hadriani*, „História (São Paulo)” 2016, nr 35, s. 1-20.
- Kluczek A.A., *VINDIQUE VICTORES. Wizja rzymskiego władztwa nad światem w mennictwie złotego wieku Antoninów i doby kryzysu III wieku – studium porównawcze*, Katowice 2009.
- Kritsotakis D., *Hadrian and the Greek East: Imperial policy and communication*, Ohio State University 2008.
- Morawski M., *Dwaj cesarze rzymscy Tyberyusz i Hadryan*, Kraków 1893.
- Niesiołowski-Spanò Ł., Stebnicka K., *Historia Żydów w starożytności: od Thotmesa do Mahometa*, Warszawa 2020.
- Poignault R., *Les voyages de l'empereur Hadrien ; des sources antiques à Mémoires d'Hadrien*, [w:] *Nouveaux horizons sur l'espace antique et moderne*, red. M.A. Julia, Bordeaux 2015, s. 89-103.
- Strack P.L., *Die Reichsprägung zur Zeit des Hadrian*, Stuttgart 1933.
- Woolf G., *Fragments of an emperor's religious policy: The case of Hadrian*, „Arys” 2018, nr 16, s. 47-61.
- Zawora P., *Cztery pogrzeby i Wespazjan. Moneta czasu wojny 68/69 AD*, Kraków 2014.
- Zawora P., *Imperium w pełnym blasku. Mennictwo Trajana jako kronika jego rządów*, Kraków 2017.
- Zawora P., *Klaudyjską drogą. Imperialne mennictwo rzymskie 14-68*, Kraków 2015.
- Zawora P., *Nad Tybrem i Granem. W numizmatycznym poszukiwaniu prawdziwego Marka Aurelego*, Kraków 2019.
- Zawora P., *Nicponie z Sabinii. Mennictwo rodu Flawiuszy*, Kraków 2016.
- Zawora P., *Podwieczorek w Lorium. Mennictwo Antonina Piusa, szczyt potęgi czy zaczyn klęski*, Kraków 2019.
- Zawora P., *Sfinks. Gry, mennictwo i życie Oktawiana Augusta*, Kraków 2016.
- Zawora P., *Wielki Szu. Moneta Nerwy jako stawka w grze o Złoty Wiek Rzymu*, Kraków 2019.
- Zawora P., *Zegarmistrz świata. Czas zatrzymany w monetach Hadriana*, Kraków 2011.